

دو فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی
سال هفتم، شماره هجدهم، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

نگاهی به نسخه‌های خطی رساله انیس الطالبین محمد بن محمود فارس^۱

الهه صادقی^۲

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

قربانعلی ابراهیمی^۳

استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران (نویسنده مسئول)

مهرداد چترایی^۴

استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

چکیده

رساله انیس الطالبین محمد بن محمود فارس، از آثار نفیس سده یازدهم هجری است که تاکنون تصحیح و چاپ نشده است. با توجه به اینکه تاکنون رساله مزبور معرفی نشده است، انجام پژوهش حاضر ضروری به نظر می‌رسد و از آنجاکه این رساله دربردارنده افکار و اصطلاحات عرفانی، اطلاعات تاریخی و... است، حائز اهمیت بسیار است. نگارنده در پژوهش حاضر ضمن معرفی رساله انیس الطالبین، به بررسی محتوا، عناصر و مؤلفه‌های سبکی آن نیز پرداخته است. بررسی این اثر نشان‌دهنده آن است که عرفان محمد بن محمود فارس بر پایه شریعت است و در تبیین مفاهیم عرفانی، به آیات قرآن و سخنان پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت ایشان استشهاد نموده است. فارس همچنین نویسنده‌ای تواناست و به

۱. تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۰۶/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۱

۲. Elahebaran7181@gmail.com

۳. Ghorbanali.ebrahimi33@gmail.com

۴. m.chatraei@yahoo.com

ساخت و بافت کلام اهمیت بسیاری داده است. صور خیال، لغات و مضامین عربی، کنایات، استعارات، مرادفات، تکلفات و تصنیعات که در دیگر آثار و متون این دوره دیده می‌شود، در این اثر نیز به‌وضوح مشهود است. از این رو دانش والا و زبان قوی و غنی نویسنده سبب شده است تا رساله‌انیس/طالبین در زمره آثار نفیس دوره صفوی قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی:

نسخه خطی، دوره صفوی، انیس/طالبین، محمد بن محمود فارس، سده یازدهم.

۱. بیان مسئله

نسخ خطی به‌عنوان گنجینه‌های ارزشمند، نماد بخشی از فرهنگ هر سرزمین محسوب می‌شوند. این نسخه‌ها حاصل و دست‌مایه نظریات و جهان‌بینی شاعران و نویسندگان است که با تکیه بر ذوق خدادادی و کوشش فراوان توانسته‌اند آثار گران‌بها و نفیسی را از خود بر جای گذارند. با مطالعه و بررسی این نسخه‌ها می‌توان اطلاعاتی از آداب و رسوم، دین و فرهنگ مردم هر دوره به دست آورد؛ بنابراین احیا و معرفی نسخ خطی و زدودن غبار فراموشی از چهره فراموش‌شده متون قدیمی و کهن و شناساندن این آثار به جامعه زبان و ادب پارسی از اهمیت بسزایی برخوردار است. با توجه به اینکه استفاده از این نسخه‌ها و محتوای ارزشمند آن‌ها با تصحیح و چاپ آن‌ها امکان‌پذیر است، وظیفه خطیری بر عهده محققان در انجام این رسالت وجود دارد که با روش‌های علمی موجود به این مهم بپردازند و این گنجینه‌های ناشناخته و باارزش را در دسترس عموم قرار دهند؛ بنابراین تصحیح و بررسی برخی از این آثار می‌تواند اطلاعات دقیقی را از چهره‌های مشهور و گمنام در اختیار علاقه‌مندان قرار دهد یا اطلاعات قبلی آن‌ها را تکمیل و یا نقض نماید. این آثار به‌دلیل محتوای آن‌ها بر اطلاعات ادبی و تاریخی، مصالح و مواد ارزشمندی در اختیار اهل پژوهش قرار می‌دهد و برای شناخت اندیشه‌ها، بهترین منبع به حساب می‌آیند. یکی از این آثار ناشناخته رساله‌انیس/طالبین است. این اثر از آثار اخلاقی و

عرفانی سده یازدهم هجری است که به صورت منظوم و منثور بوده و توسط مؤلفی ناشناس به نام محمد بن محمود فارس تألیف شده است. از این اثر، تاکنون دو نسخه خطی یافت شده است که هر دو نسخه با شماره‌های ۲۹۸۴ و ۲۲۱ در کتابخانه اعظم قم نگهداری می‌شود. شایان ذکر است که نسخه ۲۲۱ سوای از نسخه ۲۹۸۴ است و به عبارتی، تحریر دیگری از رساله انیس الطالبین است.

محمد بن محمود فارس از علمای گمنام سده یازدهم هجری است. با وجود همه تلاش‌های صورت گرفته نام و نشانی از وی در تذکره‌ها و کتب تاریخی یافت نشد. براساس اطلاعات رساله انیس الطالبین وی از عارفان صاحب‌قلم دوره صفویه و از شیعیان دوازده‌امامی است که ارادت وی به خاندان پیامبر در جای‌جای رساله وی مشهود است. این نویسنده چیره‌دست علاوه بر اینکه در دوران خود در زمینه عرفان سرآمد بوده، نویسنده‌ای آگاه و عالم بوده که به علوم زمان خود اعم از علوم دینی، جغرافیا، تاریخ، فنون ادبی و... نیز مسلط بوده است. یکی از این آثار ناآشنای فارس، رساله انیس الطالبین است که در زمینه عرفان نگارش یافته است. این رساله در ۷۷ باب تدوین شده و راهگشای مخاطبان در مسیر معرفت الهی است. نویسنده در تبیین مفاهیم عرفانی و اخلاقی به آیات قرآن، احادیث پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) و داستان‌های تاریخی و مذهبی استناد کرده است.

۲. پیشینه پژوهش

محمد بن محمود فارس، از جمله نویسندگان عارفی است که متأسفانه تاکنون خود و آثارش در غبار نسیان و فراموشی مانده است. رساله انیس الطالبین وی که گنجینه‌ای گران‌سنگ از عرفان و معارف است، از دید اهل ادب و پژوهشگران به دور مانده و تاکنون پژوهشی درباره رساله مزبور صورت نگرفته است؛ از این رو پژوهش حاضر در نوع خود نخستین گام محسوب می‌شود و بررسی‌ها نشان داده است که علاوه بر رساله انیس الطالبین محمد بن محمود فارس، سه رساله

هم‌نام دیگر موجود است که البته سوای از رساله حاضر است و فقط تشابه نامی دارند که در ذیل به آن‌ها اشاره شده است:

۱. صلاح بن مبارک بخاری، کتابی با عنوان *انیس الطالبین و عدة السالکین* تألیف نموده که صاری اوغلی آن را تصحیح نموده است. این اثر فقط تشابه اسمی با *انیس الطالبین* حاضر دارد و اثری است در شرح مناقب خواجه محمد بهاءالدین نقشبند که بر چهار بخش است: اول در تعریف ولایت و ولی دوم در شرح ابتدای احوال خواجه و ذکر سلسله خواجه‌گان، سوم بیان صفت و احوال و اقوال و اخلاق حضرت خواجه نقشبند و چهارم در ذکر کرامات و ظهورات خواجه محمد نقشبند (صلاح بن مبارک بخاری، ۱۳۶۹).

۲. صفایی کاتب نیز رساله‌ای با عنوان *انیس الطالبین*، در شرح اصول اعتقادی فرقه نقشبندیه و مقامات شیخ بهاءالدین نقشبند نگاشته است که این اثر از جمله رساله‌های عرفانی ناشناخته است با نام *انیس الطالبین*. نویسنده ناآشنای این اثر خود را محمد شهر صفایی مشهور به کاتب معرفی نموده است. این کتاب تنها منبعی است که از مؤلف این اثر نام و نشان به دست می‌دهد و تنها نسخه باقی‌مانده آن دست‌نوشته‌ای است که اصل آن با شماره ۴۳۲۹۱ در بایگانی ملی هند (دهلی‌نو) نگهداری می‌شود و فیلمی از آن به شماره ۱۱۰۶ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. این اثر را آقاحسینی و یلمه‌ها تصحیح کرده‌اند و در سال ۱۳۹۱ در انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی دهقان به چاپ رسیده است (صفایی، ۱۳۹۱).

۳. معرفی نویسنده

اطلاعات چندانی از نویسنده رساله *انیس الطالبین* در دست نیست و فقط اطلاعاتی که با تکیه بر متن رساله می‌توان از نویسنده آن به دست داد، بدین شرح است:

۱. نام نویسنده محمد بن محمود فارس است که در صفحه آغازین نسخه اساس کتاب بدان اشاره کرده است: ... حسب التماس ایشان بنده ضعیف محمد بن محمود فارسی الشهر المتشهر

... از کتاب‌های سلف و میزان... هر خرمی خوشی فراهم آورده... (۲/الف).

همچنین در سطر پایانی نسخه بدل نیز کاتب به نام نویسنده اثر اشاره کرده است: تمام شد کتاب انیس الطالبین من تصنیف جامع العلوم مولانا شمس الدین محمد فارسی علی ید الحقیق الفقیق محمد ابراهیم الحسینی به تاریخ غرة شهر جمادی الثانی من شهر سنه ۱۲۵۹.

۲. محمد بن محمود فارس از شیعیان دوازده امامی و معتقدان به اهل بیت عصمت و طهارت بوده و در جای جای اثر به سخنان و روایات این بزرگان استشهاد کرده است: از حضرت علی الحسین (ع) منقول است که هر که حرفی از کتاب خدا را گوش کند بی آنکه بخواند، حق تعالی برای او حسنه‌ای بنویسد و گناهی از او محو نماید (۳۹/ب).

یا: روایت است از عبدالله عباس رحمت الله علیه که امام محمد مهدی علیه الصلوات و علیه السلام از فرزندان امام حسن عسکری علیه السلام است و مادر امام از فرزندان عباس بن علی است و چهل سال پادشاهی دنیا وی را باشد (۷۷/الف).

۳. نویسنده از عارفان سده یازدهم هجری است که با علوم زمان خود از جمله حدیث، عرفان و ادب آشنایی کامل داشته و در ضمن نگارش رساله خود از صنایع ادبی بهره گرفته است. وی همچنین به اشعار شاعران بزرگی همچون عطار اشاره کرده و در ضمن تبیین مفاهیم عرفانی از سخنان عرفای بزرگی چون جنید بغدادی و شبلی، رابعه و... بهره برده است.

۴. نگاهی به نسخه‌های خطی رساله انیس الطالبین

در پیگیری‌های انجام شده از فهرست‌های نسخ خطی، دو دست‌نوشته از رساله انیس الطالبین یافت شده است:

۱. نسخه خطی رساله انیس الطالبین به شماره ۲۹۸۴ که در کتابخانه مسجد اعظم قم نگهداری می‌شود. این نسخه را کاتبی ناشناس در قرن یازدهم هجری در ۲۱۱ برگ (۴۲۱ صفحه) به خط نسخ کتابت کرده است. در این نسخه، عناوین و تیتراها و آیات و احادیث با قلم

شنگرف کتابت شده است. با توجه به قدمت نسخه و اینکه نسخه مزبور جامع‌ترین دست‌نوشته از این اثر است، این نسخه به عنوان نسخه اساس در پژوهش حاضر مورد استفاده قرار گرفت. نسخه با این جمله آغاز می‌شود: «هذا کتاب / نیس / الطالبین. بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمین و العاقبة للمتقین و صلی الله علی [سیدنا] و نبینا محمد و آله الطاهیرین.» و با این جمله به پایان می‌رسد: «در خبر است از موسی علیه السلام که در مناجات از الله سبحانه و تعالی...».

۲. نسخه دوم، نسخه‌ای است به شماره ۲۲۱ که در کتابخانه مسجد اعظم قم نگهداری می‌شود. این نسخه را محمدابراهیم حسینی در جمادی‌الثانی ۱۲۵۹ به خط نسخ در ۵۷ برگ (۱۱۳ صفحه)، ۳۱ سطری کتابت کرده است. این دست‌نوشته دارای رکابه است و در نسخه مذکور عنوان‌ها و سرتیترها با قلم شنگرف نگارش شده و صفحات این دست‌نوشته دارای رکابه است. این نسخه سوای نسخه ۲۹۸۴ است. به عبارت دیگر، این نسخه تحریر دیگری از رساله / نیس / الطالبین است و هم‌خوانی چندانی با آن نسخه ندارد و کمتر عبارتی را در این دو اثر می‌توان یافت که از لحاظ نگارش شبیه باشند و تنها از نظر محتوا دو نسخه مشترک‌اند. نسخه با این جمله آغاز می‌شود: «هذا کتاب / نیس / الطالبین. بسم الله الرحمن الرحيم تصنيف جامع العلوم مولانا شمس الدین محمد فارس ... الحمد لله رب العالمین و العاقبة للمتقین و لا عدوان الا علی الظالمین و صلی الله علی محمد و آله اجمعین و عتره الطاهیرین» و با این جمله پایان می‌یابد: «تمام شد کتاب / نیس / الطالبین من تصنيف جامع العلوم مولانا شمس الدین محمد فارسی علی يد الحقییر الفقیر محمدابراهیم الحسینی به تاریخ غرة شهر جمادی‌الثانی من شهر سنه ۱۲۵۹».

۵. رسم الخط نسخه

حرف اضافه «به» در بسیاری از موارد، به کلمه بعد، به صورت چسبیده کتابت شده است؛ مانند: بقدرت (به قدرت)، بافتتاح (به افتتاح)، بمرهم (به مرهم)، برنگ (به رنگ)، بحج (به حج)، برحمت (به رحمت).

حرف نشانه «را»، مشابه اکثر نسخه‌های قدیم، به صورت چسبیده نوشته شده است؛ مانند: ترا (تو را)، آنرا (آن را)، ویرا (وی را)، عرشرا (عرش را)، مردمرا (مردم را)، مرغانرا (مرغان را). در تمام موارد «گ» به صورت «ک» کتابت شده است؛ مانند: کردون (گردون)، کوش (گوش)، کلاب (گلاب)، رک (رگ)، کردانم (گردانم).

در برخی از موارد «ب» به صورت «پ» کتابت شده است؛ مانند: بدید (پدید)، اسپ (اسب) در برخی موارد «ش» به صورت «س» کتابت شده است؛ مانند: پست (پشت)، مساهده (مشاهده).

«یک» معمولاً به کلمات بعد از خود متصل شده است؛ مانند: یکمرتبه (یک مرتبه)، یکقطره (یک قطره)، یکذره (یک ذره).

در تمام موارد «ای» به سر کلمه به صورت چسبیده کتابت شده است؛ مانند: ایجبرئیل (ای جبرئیل)، ایفرزند (ای فرزندی).

در تمام موارد «های» علامت جمع به صورت چسبیده به کلمه قبل از خود کتابت شده است؛ مانند: دلها (دل‌ها).

در برخی موارد «نقطه‌گذاری» در کلمات به درستی انجام نشده است؛ مانند: حجسته (خجسته)، فرطاس (قرطاس)، عرق (غرق)، حالی (خالی)، بار (باز).

در تمام موارد «که» به کلمه قبل از خود به صورت چسبیده کتابت شده است؛ مانند: چنانکه (چنان که)، کسانیکه (کسانی که).

در برخی موارد کلمات طبق تلفظ عامیانه کتابت شده است؛ مانند: دوروغ (دروغ)، سبت (سبد)، فرمون (فرمان)، قاران (قارون)، اوشان (ایشان)، آروم (آرام)، دنب (دم)، نماز پنجگونه (نماز پنج‌گانه)، دواد (دوات).

در اغلب موارد «است» به صورت چسبیده به کلمه پیش از خود کتابت شده است؛ مانند: روایتست (روایت است)، توست (تو است).

در تمام موارد «چه» به صورت «چو» کتابت شده است.

به جای «ی» اضافه و وحدت، «ی» ابتر (ء) آورده است؛ مانند: بنده (بندهای).

«می» بر سر افعال، به صورت چسبیده کتابت شده است؛ مانند: میکرد (میکرد)، میگفت (میگفت).

حرف اشاره «این» و «آن» به کلمات بعد از خود به صورت چسبیده نوشته شده است؛ مانند: آنخانه (آن خانه)، آنکس (آن کس)، آنغار (آن غار).

در برخی موارد، دو یا سه واژه به صورت متصل شده نوشته شده است؛ مانند: فلانکس (فلان کس)، آنحضرترا (آن حضرت را).

پیشوند «ب» و «ن» گاهی به صورت جدا از فعل نوشته شده است. نه پذیرم (نپذیرم)، به بینی (بینی)، نه نموده (ننموده).

واژه سوم به صورت سیوم نوشته شده است.

واژه دوم به صورت دیوم نوشته شده است.

گاه در ضبط نسخه برخی اغلاط دیده می‌شود؛ مانند: زکر (ذکر)، زریات (ذریات)، ذکریا (زکریا)، فاطمه (فاطمه)، خورده (خرده)، تظرع (تضرع)، منی (منا)، غذب (غضب)، ثمرقند (سمرقند)، خوانه (خانه)، میراس (میراث)، مؤزن (مؤذن)، واعذ (واعظ)، صواب (ثواب)، حاصبان (حاسبان)، بوزر (بوزر)، خواص (خاص).

در تمام موارد «ه» غیرملفوظ در حین جمع بستن کلمه کتابت نشده است؛ مانند: غرفها (غرفه‌ها)، دریچهها (دریچه‌ها)، شاخها (شاخه‌ها)، اژدها (اژدها) و

در برخی موارد «ه» غیرملفوظ در حین جمع بستن با «ان» با وجود ذکر حرف میانجی، کتابت شده است؛ مانند: زندهگانی (زندگانی)، بندهکان (بندگان).

در برخی موارد «ت» به صورت «ه» کتابت شده است؛ مانند: طاعه (طاعت)، ساعه (ساعت).

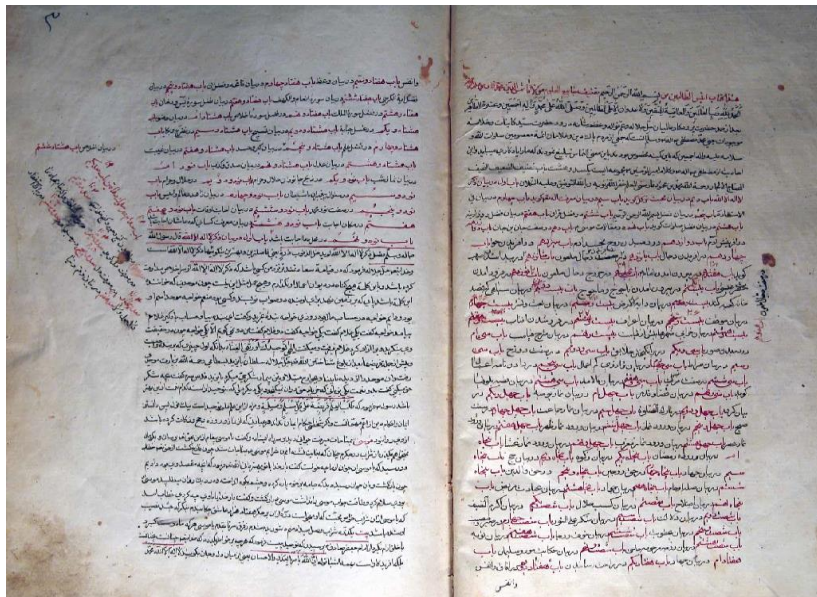
در برخی موارد بخش‌های کلمات مرکب به صورت غیرمتداول جدا از هم کتابت شده است؛ مانند: دیروز (دیروز)، همواره (همواره).

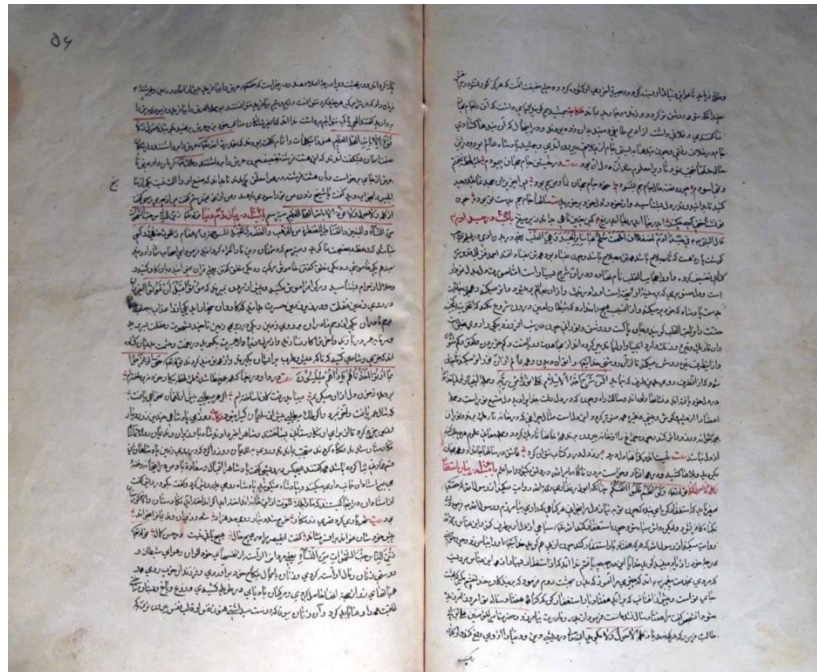
شکل (۱): تصویر صفحه نخست نسخه اساس (نسخه شماره ۲۹۸۴)

شکل (۲): تصویر صفحه آخر نسخه اساس (نسخه شماره ۲۹۸۴)

شکل (۳): تصویر صفحه نخست نسخه ب (تحریر دیگری از رساله انیس الطالبین) (نسخه شماره ۲۲۱)

شکل (۴): تصویر صفحه آخر نسخه ب (نسخه شماره ۲۲۱)

۶. سطح لغوی نسخه

از منظر واژگانی سبک نگارش فارس، سبکی تأمل برانگیز است و بخش‌های درخور ملاحظه‌ای از توفیق وی در رساله انیس الطالبین به واسطه زبان قوی و غنی و پرامکان اوست. بررسی و تحلیل تک تک جملات این اثر، بیانگر آن است که او نویسنده‌ای چیره‌دست و توانا بوده که بر دایره لغات تسلط ویژه‌ای داشته است.

۶-۱. کاربرد لغت در معنی خاص

نویسنده در رساله انیس الطالبین پاره‌ای از لغات و اصطلاحات را در معنایی خاص به کار برده که نمونه‌هایی از این لغات در ذیل آورده شده است:

مهمات: کارها و امور دشوار.

هر که بعد از وضو گرفتن، صلوات بر من فرستد، وی را ثواب هفتاد شهید بنویسند و مهمات او را اجابت شود (۲۵/الف).

به جای: در حق.

زنان زانیه باشند که به جای شوهران خیانت کرده باشند (۱۴۱/ب).

گرفت: پرسید، جست‌وجو کرد.

بلوقیا به مادر احوال گرفت. (۱۱۷/الف).

درگذشت: رفت، گذشت.

بلوقیا درگذشت و برفت تا یک شبانه‌روز برآمد (۱۱۶/الف).

پرسید: عیادت.

یا موسی اگر خواهی نیک‌های تو هم‌چندان نیکی‌های همه خلایق روی زمین گردانم، به

پرسید بیماران بسیار شوی (۵۱/ب).

بشد: رفت.

از سكرات موت از هوش بشد (۵۴/ب).

چون این‌ها شنید، هفت شبانه‌روز عقل از وی بشد (۵۵/ب).

برآمد: گذشت.

چند روز برآمد (۱۱۲/ب).

۶-۲. کهن‌کاربردها

رسالهٔ /نیس/ الطالبین سرشار از واژه‌ها و ترکیباتی است که روزگاری روایی داشته، اما به مرور زمان از کاربرد آن‌ها کاسته شده و رو به فراموشی نهاده است:

ازرق: کبود.

چشمش ازرق شود (۱۴۵/الف).

طبقه: مقاربت، جماع.

مادینه که با مادینه طبقه زنند (۱۹۱/الف).

دراعه: نوعی از جامهٔ مشایخ، بالاپوش.

سمندا برخاست و دراعهٔ مصری بر سر کرد (۱۹۸/ب).

نعلین: کفش.

یا موسی نعلینی از آهن در پای کن (۵۰/الف).

دعامه: ستون.

در زیر عرش قبه‌ای دیدم بی‌دعامه که او را نگاه دارد (۵/الف).

خداوند: صاحب.

زن خداوند خانه است که معرف است (۱۲۶/الف).

گرمابه: حمام.

درحال مرا به گرمابه فرستاد (۱۲۵/الف).

پایگاه: طویله.

گاوی داشت، در پایگاه برد و ببست (۱۲۵/الف).
عقبه: کنایه از کار سخت و دشوار.
اگر می‌خواهی از این عقبه خلاص گردی چون امشب شاگرد علف می‌آورد مخور
(۱۲۵/ب).
قرطاس: کاغذ.
دوات و قلم و قرطاس بیاورید (۱۲۶/الف).
شوخی: گستاخ.
سگ گفت: چه بی‌شرم خروسی، دو چشم شوخی داری (۱۲۶/الف).
یراق: اسباب و وسایل.
از جهت پسر برگ و یراق سفر بساختند (۱۲۰/ب).
آب دست: وضو (۲۸/الف).
فرمود که بیاوید و آب دست کنید (۲۸/الف).
قاشان: شهری است نزدیک قم و اهل آن همه شیعه هستند و جماعتی از دانشمندان و ادیبان
بدان‌جا منسوب هستند.
اگر صد آیه بخواند، او را از قاشان بنویسد (۳۹/ب).
اندیشیدن: ترسیدن.
چنین دلیری مکنید و از عذاب حق سبحانه و تعالی بیندیشید (۱۰۹/ب).
قنطاری: وزنی در حد صد رطل، مجازاً بسیار.
برای او قنطاری از نیکی بنویسند (۳۹/ب).
طپانچه: سیلی.
شوهرش طپانچه‌ای بر او زد (۱۵۹/ب).
بلیه: بلایا، سختی و گرفتاری.
هرکه از بلیه‌ای ترسد و صد آیه بخواند، از هرجای قرآن که خواهد (۴۰/الف).

۶-۳. کاربرد لغات و ترکیبات عربی

محمد بن محمود فارس در نگارش رساله خود به شیوه رایج زمانه از ترکیبات و لغات عربی بهره گرفته و با توجه به اینکه موضوع اثر وی عرفانی است، ناگزیر به استفاده فراوان از عبارات و ترکیبات عربی بوده است و کمتر جمله‌ای را در این رساله می‌توان یافت که لغات و ترکیبات عربی در آن به کار نرفته باشد.

مقرب الحضرة (۵۷/الف)، اطعمه (۸۱/الف)، اشر به (۸۱/الف)، تحمید (۹۶/الف)، تهلیل (۹۶/الف)، بنت (۱۵۹/ب) و

اصطلاحات عامیانه

در رساله انیس الطالبین پاره‌ای از لغات و اصطلاحات به شیوه عامیانه به کار برده شده است؛ البته این ویژگی، متن را از یکدستی خارج کرده است.

فرمون: فرمان.

ایشان را تربیت می‌کرد و پند می‌داد تا فرمون خدای تعالی به جای آورند (۵۶/الف).
وا: باز.

دهانی واکرده به فراخی از مشرق تا به مغرب (۱۳۶/الف).

گنده‌لات: اشرار، افراد جسور و بی‌باک.

همه روی زمین از گنده‌لات‌های ایشان در تنگ باشد (۸۲/ب).

به‌درافتاده: بیرون افتاده.

زبان‌هاشان از دهن به‌درافتاده (۱۴۱/ب).

۶-۴. ترکیب‌سازی

یکی از شگردهای بیانی و زبانی، ساخت ترکیبات زیبا و تازه‌ای است که بیشتر پیامد نیازهای بلاغی و بیانی است. زبان فارسی در میان زبان‌های جهان، به لحاظ امکان ساختن ترکیب در

ردیف نیرومندترین زبان‌هاست و «مسئله ساختن ترکیبات خاص، یکی از مسائلی است که هر شاعر و نویسنده‌ای در هر دوره‌ای، در راه آن (گرچه اندک) کوشش کرده است؛ البته شاعران و نویسندگان فارسی‌زبان در قدرت ترکیب‌سازی یکسان نیستند. همچنین ادوار شعر فارسی به‌لحاظ توجه گویندگان به ساختن ترکیب‌ها یکسان نیست» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۱: ۶۴). محمد بن محمود فارس از نویسندگانی است که تلاش وافر برای ترکیب‌سازی و آفرینش ترکیبات با بهره‌گیری از زبان فارسی و عربی کرده است. از میان انواع ترکیب، کاربرد ترکیب‌های وصفی مقلوب در رساله انیس الطالبین به‌وفور مشهود است.

۷. سطح فکری نسخه

این رساله همچون غالب متون عرفانی با مناجات و تحمید آغاز می‌شود و نویسنده پس از ستایش خداوند، به نعت پیامبر اکرم (ص) می‌پردازد:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَ بِهِ نَسْتَعِينُ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى [سَیِّدِنَا] وَ نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ الطَّاهِرِينَ.

اما بعد حق تعالی جلّ قدره ... بر رسول و آل و اولاد او علیهم السلام باد (۲/الف).

نویسنده در سبب تألیف کتاب بیان می‌دارد که جمعی از دوستان و یاران درخواست نمودند که به تقریر کتابی بپردازد که به‌واسطه آن بتوانند به معرفت حق تعالی دست یابند و راهنمای آن‌ها باشد؛ از این‌رو نویسنده به تألیف رساله حاضر می‌پردازد. «اما سبب این کتاب آن بود که دوستان و محبّانی که به ایشان... در میان بود، درخواست نمودند که ما را کتابی باید که... و از آن معرفت الله تعالی حاصل نموده و در طاعت و عبادت اقوام و حسب التماس ایشان بنده ضعیف... فارسی الشهر المشهر... از کتاب‌های سلف و میزان... هر خرمی خوشی فراهم آورده؛ به‌دلیل مضمون و کلام پیاپی... حضرت نبوی و کلام به الهام حضرت قدوة الاوصیا و الاصفیا به علی المرتضی علیه الافضل و الصلوة و اکمل التحیات هفتاد و هفت باب مروب گردانیده و آن

را/انیس الطالبین... و دوستان را انیس و مونس باشد... یادآوری فرمایند بالله التوفیق و هو الله المستعان» (۲/الف).

محمد بن محمود فارس از عارفان اهل تشیع بوده که در رساله خود از خاندان عصمت و طهارت به نیکی و احترام یاد می‌کند و در سرتاسر رساله/انیس الطالبین هرکجا که مجال می‌یابد به سخنان پیامبر اکرم(ص)، ائمه(ع) و یاران ایشان استشهاد می‌کند. نویسنده در تبیین مفاهیم عرفانی به آیات و احادیث و سخنان عرفای بزرگ استشهاد می‌کند و به مخاطب خود گوشزد می‌کند که کلام وی برگرفته از منابع موثق و مورد اعتماد است و آنچه بیان داشته، سخنان بزرگان مذهب است و سلیقه و نظر شخصی وی در آن دخیل نبوده است. عرفان محمد بن محمود فارس بر پایه شریعت استوار بوده و تمرّد از شریعت را خلاف ادب و سبب گمراهی می‌دانسته و اذعان می‌دارد که پیروی از شریعت سبب سعادت دنیوی و اخروی انسان می‌شود و پیامبر اکرم(ص) نیز براساس شریعت رفتار می‌نموده است. وی همچنین در امور عادی زندگی رعایت آداب شریعت را لازم و ضروری می‌داند؛ از آن جمله برای دعا کردن، ذبح جانوران، غذا خوردن و... آدابی را برمی‌شمارد و رعایت آن‌ها را ضروری می‌داند.

یا موسی چون محمد(ص) دریابند و به وی ایمان پیغمبر من محمد صلی الله علیه و آله آورد و شریعت او کار کند از وی سختی جان کردن بردارم و سؤال منکر و نکیر بر وی آسان گردانم و از بوستان‌های بهشت دری در قبرش واکنم (۴۶/ب).

محمد بن محمود فارس با عارفان بزرگ و سخنان و اندیشه‌های آنان آشنایی کامل داشته است و در تبیین مفاهیم عرفانی به اقوال عارفانی مانند جنید بغدادی، شبلی، یاقوت حموی و... استناد کرده و آرای این عارفان را برشمرده است. بررسی رساله/انیس الطالبین نشان می‌دهد که نویسنده از صوفیان معتزلی است که به قضا و قدر و جبرگرایی اعتقاد تام دارد و منکران قضا و قدر الهی را کافر خطاب می‌کند.

آن‌گاه فرمود: ایها الناس بدانید که آنچه خدای تعالی جلّ جلاله تقدیر فرموده است و بدان قضا رفته تبدیل آن ممکن نیست. هرکس که بدین اعتقاد ندارد و ایمان نیاورد از جمله کافران است (۱۳۳/الف).

محمد فارس، با علوم زمان خود آشنایی داشته است. اشاره به اصطلاحات عرفانی، ادبی، داستان‌های مذهبی و اصطلاحات علم منطق، اشاره به آیات و احادیث و... حاکی از آگاهی نویسنده در زمینه علوم مختلف زمان خود است.

۸ اصطلاحات دینی

پیغمبر صلی الله علیه آله فرموده که چهار چیز به چهار چیز محکم کنید: اوّل ایمان را به نماز و مال را به زکات و علم را به نوشتن و تندرستی به صدقه. وی همچنین با سخن‌سرایان بزرگ زبان فارسی آشنا بوده و در ضمن رساله خود به سخنان آنان نظر داشته است:

اشعار عطار:

هر آن نقشی که بر صحرا کشیدیم	تو زیبا بین که ما زیبا کشیدیم
فرستادیم آدم [را] به عالم	جمال خویش بر صحرا نهادیم
جمال ما بین زین سر پنهان	که پنهان بود و ما پیدا نهادیم

(۲۰۹/الف)

فارس همچنین با فنون شاعری آشنا بوده است و در بخش‌هایی از رساله خود برای تبیین بهتر کلام، اشعاری از خود را ذکر می‌کند:

آن را که اطاعت محمد باشد	گنجش ز قناعت محمد باشد
گر هست امید راحتی عاصی را	آن‌هم ز شفاعت محمد باشد

(۲۳/الف)

۹. نتیجه‌گیری

از مجموع آنچه گفته شد، می‌توان نتیجه گرفت که محمد بن محمود فارس، از عرفا و مرتاضان فرقه صوفیان بوده که علاوه بر عرفان، در فنون نویسندگی نیز سرآمد بوده است. نویسنده در بیان معارف الهی و آداب طریقت به آیات و احادیث و سخنان عرفای بزرگ استشهاد کرده و به مخاطب خود گوشزد نموده که کلام وی برگرفته منابع موثق و مورد اعتماد است و آنچه بیان داشته، سخنان بزرگان مذهب است و سلیقه و نظر شخصی وی در آن دخیل نبوده است. وی در طریقت عرفانی خویش برای شریعت اهمیت زیادی قائل شده است.

رساله *انیس الطالبین* از جمله آثار عرفانی دوره صفویه است که با نثری فنی نوشته شده و نویسنده با استفاده از سجع، به کار بردن اشعار و شواهد عربی-فارسی، آیات قرآنی، احادیث، اصطلاحات علمی، لغات مهجور، استعارات و تشبیهات مختلف، کلام خود را به شیوه‌ای مصنوع با پیرایه ظریف ادبی و صنایع لفظی آراسته است؛ بنابراین اتخاذ چنین شیوه‌ای در نگارش از آن‌رو که نویسنده زحمت اظهار مهارت و هنرنمایی را به خود می‌دهد، قابل توجه است.

از منظر واژگانی سبک نگارش محمد بن فارس، سبکی تأمل‌برانگیز است و بخش‌های درخور ملاحظه‌ای از توفیق وی در رساله *انیس الطالبین* به واسطه زبان قوی و غنی و پرامکان اوست. بررسی و تحلیل تک‌تک جملات این اثر، بیانگر آن است که او نویسنده‌ای چیره‌دست و توانا بوده که بر دایره لغات تسلط ویژه‌ای داشته است.

آنچه مولانا شمس‌الدین فارس را در زمره نویسندگان متوسط معرفی می‌کند، علاوه بر تسلط وی بر دایره لغات، استفاده از موسیقی قوام‌یافته‌ای است که در بخش گسترده‌ای از رساله *انیس الطالبین*، به‌خوبی در جان کلام می‌نشیند.

یکی از شگردهای بیانی و زبانی، ساخت ترکیبات زیبا و تازه‌ای است که بیشتر پیامد نیازهای بلاغی و بیانی است. محمد بن محمود فارس از نویسندگانی است که تلاش وافر برای

ترکیب‌سازی و آفرینش ترکیبات بکر و نوآورانه با بهره‌گیری از زبان فارسی و عربی کرده و پاره‌ای ترکیبات بدیع را خلق نموده است.

شاعران و نویسندگان از دیرباز همواره بر آن بوده‌اند که تا در ضمن آثار خود، مخاطبان را در جهت تعالی بشر سوق دهند و زمینه سعادت دنیوی و اخروی آن‌ها را فراهم سازند و در مخاطب تأثیری ژرف‌تر از تأثیر لذت هارمونی‌های ظاهری ایجاد کنند که این لذت نشئت‌گرفته از تنه و دگرگونی فکری مخاطب باشد. از این رو گاه به خلق آثاری که صرفاً تعلیم و تربیت مخاطب را در نظر دارد پرداخته و دریایی از معارف و آموزه‌های اخلاقی را به مخاطب خود ارزانی داشته و گاه روح تعلیم و تربیت را در ضمن داستان‌ها، اشعار و نوشته‌های خود متبلور ساخته‌اند و اگرچه در ظاهر آثاری خلق کرده‌اند که در ژانرهای دیگر همچون عاشقانه، عارفانه، حماسی و ... قرار گرفته است، در نهایت تأثیر تعلیمی بر مخاطب دارند. رساله انیس الطالبین یکی از آثار عرفانی است که پُر از مضامین اخلاقی و تعلیمی است و کمتر صفحاتی را می‌توان یافت که خالی از پند و اندرز و آموزه‌های اخلاقی باشد و در انجام این رسالت از انواع شگردها بهره گرفته و متناسب با موقعیت مستقیم یا در لفافه به آموزش مخاطبان خود پرداخته است.

با بررسی رساله انیس الطالبین می‌توان به این نتیجه رسید که شمس‌الدین فارس از دانش ادبی والایی برخوردار بوده و به انواع فنون و صناعات ادبی آشنایی داشته و با بهره‌گیری از این فنون در رساله خود کوشیده است تا نثر خود را هنری‌تر جلوه دهد. انواع صور خیال از جمله تشبیه، استعاره، کنایه، جناس، تضاد، تلمیح، تضمین و... در رساله انیس الطالبین دیده می‌شود.

منابع

- بهار، ملک‌الشعرا. (۱۳۸۶). سبک‌شناسی نثر. تهران: امیرکبیر.
- رستگار فسایی، منصور. (۱۳۷۳). انواع شعر فارسی. شیراز: انتشارات نوید.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۱). موسیقی شعر. تهران: انتشارات آگاه.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۵). مختصری در تاریخ تحول نظم و نثر فارسی. چ ۱۶. تهران: انتشارات ققنوس.

صفایی، قاسم بن محمد. (۱۳۹۱). انیس الطالبین. مقدمه و تصحیح حسین آقاحسینی و احمدرضا یلمه‌ها. تهران: سازمان چاپ و انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.

صفایی کاتب. (۹۴۷ق). انیس الطالبین. نسخه خطی، فیلم ۱۱۰۶. تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

صلاح بن مبارک بخاری. (۱۳۶۹)، انیس الطالبین و عده السالکین. تصحیح خلیل ابراهیم صاری اوغلی. تهران: سازمان انتشارات کیهان.

عطار نیشابوری، فریدالدین محمد. (۱۳۷۶). دیوان عطار. به کوشش بدیع‌الزمان فروزانفر. چ ۲. تهران: انتشارات نگاه.

فارس، محمد بن محمود. نسخه خطی رساله انیس الطالبین به شماره ۲۹۸۴. قم: کتابخانه مسجد اعظم قم.

فارس، محمد بن محمود. نسخه خطی رساله انیس الطالبین به شماره ۲۲۱. قم: کتابخانه مسجد اعظم قم.

فرشیدورد، خسرو. (۱۳۸۶). لغت‌سازی و وضع و ترجمه اصطلاحات علمی و فنی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.

محمدی، محمدحسین. (۱۴۰۱). بلاغت: معانی، بیان و بدیع. چ ۵. تهران: نشر زوار.